

I. I. Шматкова

УДК 821.161.3.09“19”

Кафедра гісторыі беларускай літаратуры, філалагічны факультэт, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Рэспубліка Беларусь

«ЖЫВЕ МАЯ ЛІРА НАНОВА!»: ЖЫЦЦЁВЫ І ТВОРЧЫ ШЛЯХ ЦЁТКІ (А. ПАШКЕВІЧ)

У артыкуле разглядаецца жыццёвы і творчы шлях беларускай паэтэсы Цёткі (Алаізы Пашкевіч), аналізуецца ідэйна-эстэтычная і мастацкая адметнасць яе лірыкі, ацэнка яе вершаў у літаратурнай крытыцы, вызначаецца роля творчасці Цёткі як самабытнай прадстаўніцы беларускай жаночай паэзіі пачатку ХХ ст.

Ключавыя словы: Цётка (Алаіза Пашкевіч), жыццёвы шлях, эвалюцыя творчасці, лірычная гераіня, ідэйна-эстэтычны змест, жаночасць, беларуская жаночая паэзія.

Узор цытавання: Шматкова, I. I. «Жыве мая ліра нанова!»: жыццёвы і творчы шлях Цёткі (А. Пашкевіч) // I. I. Шматкова // Софія: электрон. науч.-просветит. журн. – 2022. – № 2. – С. 69–74.

I. Shmatkova

Department of History of Belarusian Literature, Faculty of Philology, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus

“MY LYRE LIVES ANEW!”: THE LIFE AND CREATIVE PATH OF TETKA (A. PASHKEVICH)

The article discusses the life and creative path of the Belarusian poetess Tetka (Alaiza Pashkevich), analyzes the ideological, aesthetic and artistic originality of her lyrics, evaluates her poems in literary criticism, determines the role of Tetka work as a kind of representative of Belarusian women’s poetry of the early twentieth century.

Keywords: Tetka (Alaiza Pashkevich), life path, evolution of creativity, lyrical heroine, ideological and aesthetic content, femininity, Belarusian women’s poetry.

For citation: Shmatkova I. “My lyre lives anew!”: Aunt’s life and creative path of Tetki (A. Pashkevich). *Sophia*. 2022;2:69–74. Belarusian.

Аўтар:

Ірына Ігараўна Шматкова – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай літаратуры філалагічнага факультэта БДУ.
i.shmatkova@gmail.com

Authors:

Iryna Shmatkova – PhD in Philology, Associate Professor of the Department of History of Belarusian Literature, Faculty of Philology, BSU.

Цётка (1876–1916) – беларуская паэтэса, пісьменніца, асветніца, публіцыст, грамадская дзяячка пачатку ХХ ст. Сапраўднае імя – Алаіза Сцяпанаўна Пашкевіч. Адзін з першых даследчыкаў яе творчасці А. Луцкевіч удастоіў Цётку тытула «першай беларускай паэткі і пісьменніцы» [5, с. 63], такім чынам ледзь не ўпершыню вылучыўшы асобна ад тэрміна «паэт» – «паэтка», праектуючы ў будучым вылучэнне тэрміна «жаночая паэзія» [8, с. 6].

Нарадзілася А. Пашкевіч ў в. Пешчына недалёка ад Ліды (цяпер Гродзенская вобл.) у дробнай шляхецкай сям’і. Спачатку выхоўвалася ў бабулі і дзядулі па бацькоўскай лініі (фальварак Тарэсін), пасля ў Старым Двары, дзе атрымала адукацыю ў хатніх настаўнікаў. У 1894–1902 гг. вучылася ў прыватнай гімназіі В. Прозаравай у Вільні, з 1903 г. – на Курсах выхавальніц і кіраўніц фізічнай адукацыі П. Ф. Лесгафта ў Пецябургу, стала ўдзельніцай гуртка студэнтаў з Беларусі «Круг беларускай народнай прасветы», пазней – сябрам «Беларускай рэвалюцыйнай грамады»; у 1904 г. вярнулася ў Вільню.

Да першых паэтычных спроб Цёткі адносяцца вершы «Лета» і «Восень», датаваныя 1902–1903 гг., пазней надрукаваныя ў зборніку «Скрыпка беларуская». У гэтых творах захапленне характэрна вясковым жыццём, квітнеючай прыродай, чалавечай працай улетку змяняецца сумным настроем увосень. Відавочна, што яркія жыццёпісальныя малюнкi створаны пад уражаннем ад дзяцінства, праведзенага ў сямейных фальварках. Паэтычны радок першых твораў эмацыянальны, вобразны, дынамічны, адзін малюнак змяняе іншы, што дазваляе ў межах верша даць шырокі па ахопу матэрыял. Гэта дасягаецца пры дапамозе вялікай колькасці дзеясловаў, што заўважыў яшчэ Р. Бярозкін: «Ніводзін беларускі паэт так не любіў дзеясловы і так шырока, можна сказаць, так універсальна не карыстаўся ім, як Цётка» [7, с. 263]. Разам з дынамізмам, яе вершы – сапраўдныя мастацкія палотны, напісаныя словамі. Лірычная гераіня шукае паўсюль фарбы, якія змаглі б перадаць прыгажосць, любую яе сэрцу: *Зраблю фарбу я цяневу, // Вас змалюю ў адзін дух. // Толькі шкода – фарб замала, // Трудна будзе рысаваць. <...> Зраблю квачык з мархавення, // З розных ягад фарб націсну, // З грудзей вырву сноп пламення, // Жывой кроўі каплю пырсну – // І спрабую, мо змалюю...* [7, с. 52].

Незадаволенасць цяжкім лёсам людзей працы, далучанасць да актыўнай грамадскай дзейнасці садзейнічалі стварэнню першых пракламацыйных вершаў. Калі А. Пашкевіч знаходзілася на вучобе ў Пецябургу, гэтыя вершы былі надрукаваны ў «Каляднай пісанцы»: «Мужык не змяніўся» (1903), «Мужыцкая доля» (1904), «Велікоднай пісанцы»: «Нямаш, але будзе», «Музыкант беларускі» (пад псеўданімамі Гаўрыла, Бандысь Асака; 1904). Гэтыя творы сталі вельмі папулярнымі ў народзе, што вядома беларускі і рускі бібліёграф і літаратуразнаўца Я. Хлябцэвіч (1884–1953) тлумачыў выкарыстаннем «мясцовай мужыцкай мовы»: «Дзякуючы мастацкай вобразнасці і сялянскай прастацкасці беларускай мовы, б’ючай сваімі праўдзівымі словамі, Цётка карысталася вялікім поспехам і ўвагай з боку рабочых і сялян. Віленскія рабочыя расхоплівалі яе вершы і з вялікай цікавасцю дэкламавалі іх на фабрыках і заводах і нават на вуліцах» [7, с. 250]. Амаль супрацьлеглую думку аб недасканаласці мовы вершаў Цёткі выказаў М. Гарэцкі ў сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры» (1920): «Мова Цёткі мае ў сабе паланізмы, прызвычаеныя беларусам Лідчыны, і русізмы, прышчэпленыя школай» [2, с. 295]. Заўвага, насамрэч, зразумелая – мова А. Пашкевіч з Лідчыны і М. Гарэцкага з Мсціслаўшчыны мела адрозненні, абумоўленыя, тлумачачы сённяшняй тэрміналогіяй, аднесенасцю да розных тэрытарыяльных дыялектаў; пытанне

аб кадыфікацыі беларускай мовы на той час толькі фарміравалася. Дарэчы адным з ініцыятараў моўнага пытання якраз і была Цётка. Навучаючыся ў Віленскай гімназіі, яна сама асабіста сутыкнулася з цяжкасцямі ў вывучэнні рускай мовы, бо дома яе навучылі грамаце на польскай мове, а размаўлялі – на мясцовай, беларускай. І таму яна адной з першых спрычынілася да асветніцкай працы на роднай мове. У артыкуле «Як нам вучыцца» («Наша ніва», 1906, № 1) яна даводзіць неабходнасць навучання дзетак у беларускіх вёсках па-беларуску: «...каб тлумачылі ім усё па-тутэйшаму, па-свойму, як дзеці гавораць у хаце з бацькамі і як ім найлягчэй разумець. Тады дзеці і чытаць скарэй навучацца, і пазнаюць лягчэй іншыя мовы – расейскую ды польскую. Дзеля таго ўсе беларусы і ўсе, хто хоча даць народу праўдзівую навуку, павінны дамагацца для беларусаў беларускай начальнай школы» [1, с. 354–355]. Цёткай было створана «Першае чытанне для дзетак беларусаў» (1906), «Беларускі лемантар, або першая навука чытання» (1906, выдадзены без указання аўтара. Першапачаткова аўтарства прыпісвалася К. Каганцу, але літаратуразнаўца М. Яфімава («Полымя». 1997. № 6) даказала аўтарства Цёткі), а таксама «Гасцінец для малых дзяцей» (1906). Захаваўся ліст Цёткі да Б. Эпімах-Шыпілы ад 28.06.1906, у якім адлюстроўваецца яе сур’ёзны моўны падыход да стварэння першых беларускамоўных падручнікаў для школ: «Я хачу даведацца ад Вас, што чутно з букваром, ці ўжо гатоў, ці ў нас будзе фанетыка наша беларуская. Гэта вельмі важна, бо буду цяпер выдаваць папулярныя рэчы для народа, дык не ведаю, чаго трымацца» [1, с. 337]. Той жа М. Гарэцкі пазней у сваіх «Віленскіх камунарах» таксама адзначае значны ўнёсак Цёткі ў лёс роднай мовы: «Цётка стварала літаратурную беларускую мову і часта запісвала ў свой блакноцік цікавыя беларускія словы ад рабочых» [7, с. 251].

Увогуле, адзінагалосна – і асабіста ёй, і літаратуразнаўцамі – Цётка прызнана спадкаеміцай справы Ф. Багушэвіча – «Не пакідайце мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі...». У 1906 г. Цётка выдае два зборнікі вершаў «Скрыпка бларуская» і «Хрэст на свабоду». У Прадмове да «Скрыпкі беларускай» А. Пашкевіч пад псеўданімам Гаўрыла з Полацка вылучае асноўную канцэпцыю свайго паэтычнага слова, называе свайго натхняльніка: «Доўга я гадаў і думаў, як сябе зваць, ці то палякам, ці то літоўцам, бо слова “тутэйшы” мне нексьць не смакавала. І так колькі гадоў я хістаўся то на ту, то на другую сторону, аж покі не папала ў мае рукі “Дудка” Мацея Бурачка: яна-то мне сказала, што хто гаворыць па-тутэйшаму, па-мужыцку, значыцца, ён гаворыць па-беларуску, а хто гаворыць па-беларуску, той беларус. Прачытаўшы тую “Дудку”, я сказаў: “Дзякуй табе, Мацей Бурачок! Чэсць і слава тваему слову! А ты, “Дудка”, грай і мне голас дай”. З таго дня пачаў і я майстраваць інструмант. Выйшла з-пад рук “Скрыпка”. Цяпер кручу “Струны”...» [7, с. 47]. Менавіта беларускае паэтычнае слова абрала Цётка ў якасці сваёй зброі, у першым вершы «Скрыпка», які адкрывае зборнік, – узвелічэнне роднай песні: *У песні можна пераліці // Ўсё найлепша, наймілейша; // Ў песні можна даць пярэны, // Песняй сэрца рваць на часці...* [7, с. 48].

Літаратуразнаўца А. Лойка адзначае выключную ролю Цёткі ў беларускай літаратуры, яе сувязную функцыю паміж Ф. Багушэвічам і Янкам Купалам, Якубам Коласам, М. Багдановічам: «... узнялася яна да вышэйшых мастацкіх дасягненняў, упісваючы сваё імя ў родную літаратуру паперадзе крыху маладзейшых ад яе Купалы, Коласа, Багдановіча. <...> Як першая яна шмат у чым прадвычула, прадвызначыла шляхі развіцця ўсёй беларускай паэзіі пачатку ХХ ст., яе асноўны дэмакратычны пафас. <...> Вершам “Суседзям у няволі”, яго настроем, матывамі Цётка як бы папярэднічала

аўтару “Слуцкіх ткачых” М. Багдановічу; вершам “Мой сад”, строфы якога пачынаюцца словам “люблю”, – аўтару верша “Люблю” К. Буйло і інш.» [4, с. 66].

Яе паэтычнае слова было пачута. Янка Купала прысвяціў ёй верш «Аўтарцы “Скрыпкі беларускай”»: *Чутка йграеш, гулка йграеш // Ты на скрыпачцы сваёй, // К небу думкай падлятаеш, // Шчасця зычыш для людзей. <...> Аб чымсь светлым, аб чымсь новым // Твая скрыпка грае нам; // Грае, грае, а ў ёй мова // Наша чуецца без плям. <...> Аж так хочацца, хоць сціха, // Тваёй скрыпцы ўтараваць, – // Піць з таго, што й ты, кяліха, // Аб чым граеш, апяваць* [7, с. 262–263].

Цётка актыўна спрычынілася і да выдання беларускіх газет «Наша доля» і «Наша ніва». Так, напрыклад, ужо ў 1906 г. у № 1 «Нашай долі» былі надрукаваны яе выразна рэвалюцыйныя творы: верш «Наш палетак» і прэзірачная «Прысяга над крывавамі разорамі» пад подпісам Мацей Крапіўка.

Як бачым, 1906 г. стаў для Цёткі «касмічна плённым» (В. Коўтун), але за сваю актыўную прапагандысцкую дзейнасць супраць царскай улады яна магла быць арыштавана, і таму вымушана была эміграваць. Ужо з канца 1906 г. па 1913 г. яна шмат часу знаходзілася ў дарозе: у 1907 г. з-за абвастрэння сухотаў лячылася ў Закапанэ, у 1908 г. падарожнічала па Італіі, пасля наведвала Германію, Фінляндыю (аб чым пакінула ўспаміны «З дарогі»). У 1908 г. вучылася на філасофскім факультэце Ягелонскага ўніверсітэта ў Кракаве, затым – з 1910 г. па 1913 г. – на філасофскім факультэце Львоўскага ўніверсітэта. У 1911 г. выходзіць замуж за Сцяпана Кайрыса, літоўскага інжынера, дзедка літоўскай сацыял-дэмакратыі.

Што тычыцца творчасці Цёткі ў гэты час, то неабходна адзначыць канцэптуальныя змены ў ёй. А. Лойка трапна адзначае змены ў тэмах, настройах і інтанацыях твораў гэтага часу: «... пераважалі матывы грамадзянскага суму (“З чужыны”, “Грайка”, “Арлы-брацці, дайце скрыдлы...”), настроі элегічныя, рэфлексія (“Гаданне”, “З новым годам”), засяроджанасць на долі адзінокага чалавека, сіраты (“Сірацінка”))» [4, с. 78]. У гэты час сум паэтэсы ў многім звязаны з адрывама ад радзімы: *І душына, і цесна, і сэрца самлела // Мне тут на чужыне, здалёк ад сваіх... [7, с. 83], абвастрэннем хваробы: Граў бы я многа, ды смерць кажэ «годзе!», // Ў магілку мне ладзіцца кажэ... [7, с. 84]. Ідэнтычны сумны настрой пасля праявіўся ў лірыцы М. Багдановіча – у вершы «На чужыне»; а Цётчыны радкі з верша «Гаданне» – *Загадай, зязюля, закукуй аб шчасці, // Варажы аб долі запрапаўшай Насці... [7, с. 85]* – у Багдановічаўскай «Не кувай ты, шэрая зязюля...».*

У апошні перыяд творчасці адбыліся змены ў паэтычным светапоглядзе Цёткі, яе лірычны радок стаў больш інтымным. І менавіта ў гэты час, нягледзячы на тое, што ў творах яшчэ сустракаецца аповед ад імя лірычнага героя мужчынскага роду (вершы «Тры кветкі», «Грай»), аўтарка зноў актуалізуе пытанне жаночай долі. Магчыма, гэтаму паспрыяла падарожжа па Еўропе, дзе яна ўбачыла іншыя ўмовы жыцця жанчын і дзяцей, якіх ніхто не крыўдзіць, не б’е, жывуць яны ў чысціні, атрымліваюць адукацыю: «Фінскі народ першы ў Еўропе прызнаў роўныя правы кабетам. Кабета-матка – свядомая фінляндка-патрыётка – яшчэ ў калысцы пачне навучаць свае дзеткі любіць родны край, родны народ, любіць і паважаць справядлівасць роднага народа» [7, с. 142]. І як супрацьлегласць – лёс беларускай вясковай жанчыны: *Ой, кабеты, ой, вясковы, // Ой вы, кветкі прызавяты! // Ой, лілейкі вы без мовы, // Ой вы, птушкі бескрылаты!.. [7, с. 81].* Тым не менш аўтарка дае надзею на лепшую будучыню праз асвету, праз

працу: *Вер: не згінеш, сірацінка, // Беларуска дзяўчынка! Ё нашым краю многа гэтак // Ё людзі выйшла сірат-дзетак...* [7, с. 87].

На два розныя полюсы творчага таленту Цёткі – узнёслы, аратарскі, прапагандысцка-рэвалюцыйны і інтымны, лірычны, пяшчотны – указаў яшчэ літаратуразнаўца Л. Клейнборт (1875–1950): «Заўсёды ёсць галіна, дзе паэт адчувае сябе найбольш інтымна. Калі гэта так, то з вершаў Цёткі-Пашкевіч кідаецца ў вочы тое, што прысвечана жанчыне» [3, с. 253]. Л. Клейнборт вызначае ў асобе Цёткі два элементы чалавечай індывідуальнасці: мужчынскі, актыўны і жаночы, пасіўны: «Мужчынскі элемент прадстаўлены ў яе палітычных вершах, у якіх такую роль выконвае мужчынскі розум, кіпучая прырода. Тут зусім няма жаночых пачуццяў і ўяўленняў. У іх несканчаемая крыніца руху, дынамікі. Зусім іншая справа – яе асабістая лірыка. Тут жаночы суб’ектыўнізм выступае на першы план. Чым больш важкі твор гэтага роду, тым больш пра сябе дае ведаць эмацыянальнасць, уласна жаночая эмацыянальнасць» [3, с. 255]. Сапраўды, побач з *дынамітам і гранітам* (верш «Вера беларуса») у паэтэсы знаходзім *Ой, мілыя, мілыя, снегам пакрыты // Загоны, лясочки, дарожкі мае!* (верш «З чужыны»). Л. Клейнборт вельмі трапна на прыкладзе аналізу твораў беларускай паэтэсы пачатку ХХ ст. Цёткі вызначыў адметнасць беларускай жанчыны таго часу: «Таму што вершы Цёткі неадлучны ад яе спраў, то ў іх увасобіліся дзве рысы жанчыны-беларускі: гераізм і стальная цвёрдасць сэрца» [3, с. 256]. Сапраўды, у асобе Цёткі зліліся дзве рысы – пяшчотнасць жанчыны і моцны характар, таму яна здольна адстаяць сваё права на лепшую долю. Выратаванне жанчын, іх шлях да лепшага жыцця яна бачыла ў першую чаргу праз адукацыю. Пасля вяртання ў Беларусь Цётка займаецца асветніцкай дзейнасцю – рэдагуе часопіс «Лучынка».

На шляху да лепшага жыцця Цётка не шкадавала сваіх сіл. Нягледзячы на цяжкую хваробу, з пачаткам Першай сусветнай вайны яна працуе ў Беларускаім таварыстве дапамогі ахвярам вайны, арганізуе беларускія школы і настаўніцкія курсы ў Вільні, у якасці сястры міласэрнасці даглядае хворых у тыфозным бараку ў Вільні, дапамагае ў арганізацыі дзіцячых прытулкаў. У студзені 1916 г. Цётка атрымала паведамленне аб смерці бацькі, выехала ў Ліду на пахаванне, наведала Стары Двор, дзе заразілася тыфам і памерла; там жа, на радзіме, яна і пахавана.

Паэтэсы не стала, але, як яна і спадзявалася, яе ліра жыве вечно: *Можна, хто з дзетак скруце жалейку – // Ёнучку паломанай ліры – // І так зайграе, што ўсенька зямелька // Пачуе мой водгалас шчыры! <...> А на задушкі пад цёмнаю івай // Жывое пачуецца слова, // Што песня ўстала з стотысячнай сілай, // Жыве мая ліра нанова!* [7, с. 84].

Значэнне паэзіі Цёткі немагчыма пераацаніць. Адна з першых беларускіх паэтэс яна стала стваральніцай новай беларускай літаратуры, прыўнесла ў яе новую хвалю адраджэнскай ідэі, магутную стыхію лірызму, творча пераўтварыўшы фальклорную паэтыку, аб’яднала ў сваёй творчасці магутную энергію, дынамізм з пяшчотнай звышпачуццёвасцю.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Арабей, Л.* Выбраныя творы / Л. Арабей. – Мінск: Кнігазбор, 2013. – 608 с.
2. *Гарэцкі, М.* Гісторыя беларускае літаратуры / М. Гарэцкі. – Мінск: Маст. літ., 1992. – 479 с.
3. *Клейнборт, Л. М.* Молодая Белоруссия: очерк современной белорусской литературы / Л. М. Клейнборт. – Минск: Бел. гос. изд-во, 1928. – 508 с.
4. *Лойка, А.* Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд: у 2 ч. / А. Лойка. – Ч. 2. – Мінск: Выш. шк., 1989. – 480 с.
5. *Луцкевіч, А.* Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва (1911–1939) / А. Луцкевіч. – Мінск: Кнігазбор, 2006. – 460 с.
6. *Луцэвіч, У. Ф.* Успаміны пра Цётку / У. Ф. Луцэвіч // Польша. – 1966. – № 4. – С. 130.
7. *Цётка: Выбраныя творы / Уклад. і прадм. В. Коўтун.* – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – 333 с.
8. *Шматкова, І. І.* Беларуская жаночая паэзія другой паловы XX стагоддзя / І. І. Шматкова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 144 с.